

2024, 13 (1), 233-254 | Araştırma Makalesi

Farsça Bir Fusûs Şerhinin Aidiyet Problemi: Muhammed Pârsâ'nın mı, Seyyid Ali Hemedânî'nin mi?

Abdurmelik İBRAHİMOĞLU¹

Öz

Fusûsu'l-hikem, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) en önemli ve en meşhur eseridir. Arapça olarak kaleme alınan bu eser, günümüze kadar birçok dile çevrilmiş, ihtisar edilmiş ve başta Arapça olmak üzere Farsça ve Türkçe gibi çok sayıda şerhe konu olmuştur. *Fusûs*'un Farsça şerhlerinden biri Muhammed Pârsâ'ya (ö. 822/1420) isnat edilmiştir. Gerek kütüphane kataloglarında gerekse bibliyografik kaynaklarda kayıtlı bulunan bu şerh, Pârsâ'ya nisbetle Celil Misgernijâd (1940-2011) tarafından HŞ 1357/1978 yılında yapılan doktora çalışmasıyla İran'da tahkik edilmiş, neşrinden kısa bir süre önce bir makaleyle ilim dünyasına tanıtılmış ve ardından basılmıştır. Aynı şerh Seyyid Ali Hemedânî'ye (ö. 786/1385) de nisbet edilmiştir. Dolayısıyla araştırmacılar arasında eserin kime ait olduğuna dair tartışma yaşanmıştır. Bu tartışmanın bir tarafında eseri tahkik eden Celil Misgernijâd, diğer tarafında da aidiyet tartışmasında en ciddi itirazları dile getiren Necîb Mâyil Herevî bulunmaktadır. Buna göre Celil Misgernijâd şerhin Muhammed Pârsâ'ya, Necîb Mâyil Herevî de Seyyid Ali Hemedânî'ye ait olduğunu ileri sürmektedir. Çalışmada bu aidiyet meselesi çeşitli yönleriyle tartışılarak konuya ışık tutulmaya ve katkı sunulmaya çalışılmıştır. Yani söz konusu şerhin Muhammed Pârsâ'ya ait olduğu kanısında olanların argümanları ile Seyyid Ali Hemedânî'ye ait olduğunu ileri sürenlerin delilleri ortaya konup tartışılmış, değerlendirilmiş ve elde edilen veriler ışığında bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu arada Necîb Mâyil Herevî'nin başlangıçta şerhin Muhammed Pârsâ'ya ait olduğu fikrini taşıdığı tesbit edilmiş, Celil Misgernijâd'ın da Herevî'nin itirazlarına verdiği cevapta yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Yanı sıra her iki araştırmacının da Türkiye'deki nüshaları yeterince incelenmediği hatta bazılarında haberdar olmadığı görülmüştür. Ayrıca şerhin birtakım özellikleri kaydedilmiş, Türkiye'deki el yazması nüshalarından söz edilmiş ve tarafımızdan yeni tesbit edilmiş bir el yazması nüsha tanıtılmıştır. Gerek Seyyid Ali Hemedânî'ye gerekse Muhammed Pârsâ'ya nisbetle kayıtlı bulunan el yazması nüshalar matbu ve diğer nüshalarla karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İbnü'l-Arabî, Farsça Fusûs Şerhi, Muhammed Pârsâ, Seyyid Ali Hemedânî.

İbrahimoglu, A. (2024). Farsça Bir Fusûs Şerhinin Aidiyet Problemi: Muhammed Pârsâ'nın mı, Seyyid Ali Hemedânî'nin mi?. İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(1), 233-254. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1348162>

Geliş Tarihi	22.08.2023
Kabul Tarihi	15.01.2024
Yayın Tarihi	31.03.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Diyarbakır, Türkiye, melikvergi@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8326-7389.

The Belongingness Problem of a Persian Commentary on Fusūs: Muhammad Pārsā's or Sayyed Ali Hamadānī?

Abdulmelik İBRAHİMOĞLU¹

Abstract

Fusūs al-hikam is the most important and most famous work of Muḥyī al-Dīn Ibn al-ʿArabī (d. 638/1240). This work, which was written in Arabic, has been translated into many languages and abbreviated and has been the subject of many commentaries such as Arabic, Persian, and Turkish. One of the Persian commentaries of *Fusūs* has been attributed to Muhammad Pārsā (d. 822/1420). This commentary, which is registered in both library catalogs and bibliographic resources, has been made a critical edition in Iran by Jaleel Mesgarnejād (1940-2011), attributing to Pārsā, in H Sh 1357/1978, and it has been introduced to the world of science with an article and then published. The same commentary has been attributed to Sayyed Ali Hamadānī (d. 786/1385). Therefore, there has been a debate among the researchers about who the work belongs to. On one side of this debate, there is Mesgarnejād, who made a critical edition of the work, and on the other side, Najeeb Māyel Harawī, who expressed the most serious objections in the discussion of belongingness. According to this, Mesgarnejād claims that the commentary belongs to Pārsā, and Harawī claims that it belongs to Hamadānī. In this study, this issue of belonging has been discussed in various aspects, and it has been tried to shed light on the subject and contribute to it. In other words, the arguments of those who think that the commentary in question belongs to Pārsā and the evidence of those who claim that it belongs to Hamadānī have been presented, discussed, evaluated, and tried to conclude in the light of the obtained data. In the meantime, it has been determined that Harawī had the idea that the commentary belonged to Pārsā at the beginning, and it has been understood that Mesgarnejād was insufficient in his response to Harawī's objections. It has been seen that both researchers did not sufficiently examine the manuscript copies in Turkey and even were not aware of some of them. In addition, some features of the commentary have been recorded, manuscript copies in Turkey have been mentioned and a newly identified manuscript from us has been introduced. Manuscript copies registered concerning both Hamadānī and Pārsā have been compared with printed and other copies.

Keywords: Sufism, Ibn al-ʿArabī, Persian Commentary on Fusūs, Muhammad Pārsā, Sayyed Ali Hamadānī.

İbrahimoglu, A. (2024). The Belongingness Problem of a Persian Commentary on Fusūs: Muhammad Pārsā's or Sayyed Ali Hamadānī?. *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(1), 233-254. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1348162>

Date of Submission	22.08.2023
Date of Acceptance	15.01.2024
Date of Publication	31.03.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assist. Prof., Dicle University, Faculty of Divinity, Department of Sufism, Diyarbakir, Türkiye, melikvergi@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8326-7389.

Giriş

Hikmetlerin özleri anlamına gelen *Fusûsu'l-hikem*, Şeyh-i Ekber lakabıyla şöhret bulmuş Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) düşünce sistemini ortaya koyması bakımından onun en önemli ve en meşhur eseridir. İslâm tarihinde üzerinde en fazla şerh yazılan, lehte ve aleyhte en çok tartışma konusu yapılan ve Arapça olarak kaleme alınan *Fusûsu'l-hikem* tasavvufî düşüncenin de temel kitaplarından biridir. Hz. Âdem (a.s.) ile başlayıp Hz. Muhammed'le (s.a.s.) biten eser, bu ikisi arasındaki peygamberlerden yirmi yedisinin her biri bir başlık altında ele alınarak isimlerindeki hikmetlerin açıklandığı yirmi yedi bölümden (fass) oluşmaktadır. Müellifinin Şam'da iken kendisine vâki olan mübeşşirâtta Hz. Peygamber'den aldığı söylediği bu kitabın temel konusu insân-ı kâmil olup eser gerek vahdet-i vücûd gerekse diğer meselelerde onun tüm görüşlerini özet olarak yansıtmaktadır. *Fusûsu'l-hikem*, yazıldığı günden bugüne başta Arapça olmak üzere Farsça ve Türkçe sayısız şerhlere konu olmuş, ihtisar edilmiş ve birçok dile tercümesi yapılmıştır (Gürer, 2004, s. 395-442; Kılıç, 1996a, s. 230-237). Bilhassa İbnü'l-Arabî'nin yapıtları hakkında çalışmalar yapan ve bununla tanınan Osman İsmâil Yahyâ (1919-1997), İbnü'l-Arabî'nin eserlerine dair hazırladığı ve 1958 yılında tamamladığı bibliyografik doktora çalışmasında başta şerhler olmak üzere *Fusûs* hakkında yazılan tüm eserleri tek tek tesbit ederek sıralamış ve haklarında gerekli mâlûmatı vermiştir (Yahyâ, 1964, s. 240-257; Yahyâ, 1353, s. 16-36).

Fusûsu'l-hikem üzerine Farsça -kısmen de Arapça- olarak telif edilmiş bu şerhlerden biri de Bahâeddîn Nakşebend'in (ö. 791/1389) güzide halifelerinden Muhammed Pârsâ'ya (ö. 822/1420) nisbet edilen eserdir. Eserin çeşitli kütüphanelerde muhtelif nüshaları bulunmakta (Pakistan'daki nüshalar için bk. Münzevî, 1363, s. 1737-1738; İran'daki nüshalar için bk. Dirâyetî, 1391-1394, s. 234) ve bibliyografya türü kaynaklarda kayıma rastlanmaktadır (İsmail Paşa, 1945-1947, s. 192). Bursalı Mehmed Tâhir Efendi (1861-1925), İbnü'l-Arabî hakkında yazdığı küçük bir eserinde *Fusûs* üzerine yazılmış şerhleri sayarken Pârsâ'nın bu şerhini kaydetmiştir (Mehmed Tâhir, 1316, s. 30). Aynı kayıt, soyu İbnü'l-Arabî'ye dayanan Şeyh Muhammed Receb Hilmî Efendi'nin benzer konudaki Arapça risâlesinde de geçmektedir (Hilmî, 1326, s. 50). Ancak hemen belirtmek gerekir ki Hilmî Efendi'nin bu eseri büyük oranda Mehmed Tâhir'in risâlesine benzemekte ve âdeta onun bir tercümesi gibi görünmektedir. Fakat eserde bundan hiçbir şekilde bahsedilmemiştir. Üstelik ön sayfaya "Bu kitabın Türkçe tercümesidir." kaydı düşülerek aslında Mehmed Tâhir'e ait olan bu risâle, mezkûr eserin hâmişine derc edilmiş ve sanki bu eserin önce Arapça yazıldığı, sonradan da Türkçeye çevrildiği intibai verilmiştir. Halbuki baskı tarihlerinden de anlaşılacağı üzere evvelâ Türkçe olanı, on yıl sonra ise Arapçası yazılmıştır. Ancak öyle anlaşılıyor ki Mehmed Tâhir Efendi böyle bir durumun farkına varmamıştır. O nedenle de risâlesinin ikinci baskısında kendisine ait bu eserin bazı ilaveler yapılmak ve kendi risâlesindeki şârih listesi ile İbnü'l-Arabî'ye ait eserlerin isimlerinin Arapça metne dâhil edilmek sûretiyle söz konusu kitapçığın hâmişine geçirildiğini sevinerek ifade etmektedir (Mehmed Tâhir, 1329, s. 3).

Osman Yahyâ da *Fusûs* şerhlerini saydığı çalışmasında 150/57 numarada yani listedeki 150. eser olan *Fusûs*'un 57. sıradaki bu şerhinden başlıksız olarak bahsetmiş ve biri Türkiye'de, diğeri de Vatikan'da bulunan iki nüshasını kaydetmiştir (Habeşî, 2004, s. 1307; Yahyâ, 1964, s. 252; Yahyâ, 1353, s. 33). Bununla birlikte Türkiye'deki nüsha sayısı ikidir. Bunlardan biri Şehîd Ali Paşa'da Muhammed Pârsâ adına kayıtlı olduğu bilinen ve fakat eseri tahkik edenin hiçbir şekilde bahsetmediği bir nüshadır (Süleymaniye YEK,

Şehîd Ali Paşa, No. 1366/2, vr. 27b-70b). Diğeri ise herhangi bir müellif kaydı bulunmayan ve sadece Farsça *Fusûs* şerhi olarak kütüphanelerde kayıtlı olan bir nüshadır. Hâliyle dikkatimizi çeken ve Çankırı'da bulunan bu nüsha (Çankırı İl Halk Ktp., No. 348, vr. 1b-239a), tarafımızdan Şehîd Ali Paşa'da bulunan nüshayla karşılaştırılarak incelenmiş ve birebir aynı olduğu tesbit edilmiştir. Bu itibarla Hâce Muhammed Pârsâ'ya ait bu şerhin Türkiye'de artık iki nüshası bulunduğunu söylemeliyiz (İbrahimoglu, 2023a, s. 272).

Eseri İranlı araştırmacı Celîl Misgernijâd (1940-2011), Tahran Üniversitesi Edebiyat ve Beşerî Bilimler Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümünde yaptığı doktora çalışmasıyla HŞ 1357/1978 yılında tahkik etmiştir. Muhammed Pârsâ'nun bu eserini tahkik ederken aralarında en iyisi ve en önemlisi olan mezkûr Vatikan nüshasını esas aldığını belirten Celîl Misgernijâd, bu nüshanın Şevval 823/Kasım 1420 tarihini taşıdığını ve bilinen en eski nüsha olup müellifin vefatından on ay kadar sonra yazıldığını tesbit etmiştir. Aynı zamanda bu nüshanın Ebu'l-Alâ Affî'nin (1897-1966) *Fusûsu'l-hikem*'i tahkik ederken istinat ettiği asıl nüshadan da -müracaat ettikleri arasında 788/1386 tarihli olanlar olsa bile- on altı yıl daha eski olduğunu ifade etmiştir (Misgernijâd, 1366, s. 50). En eskisi olan Vatikan nüshası hariç, geri kalanının tamamı sadece İran'da bulunan farklı nüshaların karşılaştırılmasıyla gerçekleştirilen bu çalışma, muhakkikin metinde yaptığı imla tashihlerinin yanı sıra mukaddimedeki küçük çaplı bazı düzeltme, çıkarma ve ilavelerle aynı üniversitenin yayınevi tarafından basılarak HŞ 1366/1987 senesinde neşredilmiştir. Eserin gerek kendi el yazmalarıyla gerekse mukayese için kullanılan nüshalarla gerçekleştirilen tahkikinde metin tashihi için Ebu'l-Alâ Affî'nin (1897-1966) neşri göz önünde bulundurulmuş, "Metin" ve "Şerh" başlıkları konularak müellif ile şârihin ifadeleri birbirinden ayrı tutulmuştur (Pârsâ, 1366, s. 11 vd.). Muhakkik, tez çalışmasındaki mukaddimesinde ele aldığı konulardan ilk altı tanesini basılı metnin mukaddimesine (Misgernijâd, 1366, s. 6; ayrıca bk. İbrahimoglu, 2023a, s. 272-273) almamıştır. Onun basılı metnin mukaddimesinde yer vermediği söz konusu başlıklar şu şekildedir:

1. *Fusûsu'l-hikem* hakkında kısa bilgi
2. İbnü'l-Arabî'nin fikirlerinin İslâm dünyasındaki yansımaları
3. İbnü'l-Arabî ve onun görüşlerinin İslâm dünyasında yaygınlaşmasının nedenleri
4. Vahdet-i vücûd ve vahdet-i mevcûd akîdesinin tarihsel arka planı
5. Mevlânâ'ya göre vahdet-i vücûd
6. İbnü'l-Arabî akîdesinin çeşitli fırkaların görüşlerinin şekillenmesindeki etkisi (Misgernijâd, 1357, s. 2-3, 5-23).

Aslında içeriğine bakıldığında bu başlıklar altında aktarılan mâlûmatın İbnü'l-Arabî hakkında yazılmış hemen her kitapta bulunabilecek türden genel bilgiler olduğu görülecektir. Ayrıca muhakkikin daha sonra eserin tanıtımı için yazdığı makalede de bu bilgilerden istifade ettiği görülmektedir.

Eser, neşrinden kısa bir süre önce muhakkik tarafından yazılan bir makaleyle ilim dünyasına tanıtılmıştır (Misgernijâd, 1365, s. 83-92). Eserin tanıtımı için yazılmış makalelerden biri de İranlı akademisyen Mehdî Tedeyyün'e aittir. Onun makalesi

tanıtımla birlikte ağırlıklı olarak bir kitap eleştirisidir. O nedenle şerhin Muhammed Pârsâ'ya aidiyeti meselesine veya Seyyid Ali Hemedânî'nin (ö. 786/1385) şerhine benzediği tartışmalarına hiç temas etmemektedir. Hatta bu münakaşadan haberdar olmadığı anlaşılmakta ve dolayısıyla şerhin Pârsâ'ya aidiyetini bir ön kabul olarak telakki ettiği görülmektedir. Ancak bunun tam bir *Fusûs* şerhi olmadığını söyleyen Tedeyyün, daha ziyade tahkik edilen eserin tahkik ediliş şekli ve yöntemi gibi teknik konular üzerinde durmaktadır. Eseri tahkik eden Celîl Misgernijâd'ın mukaddimede üzerinde durduğu hususları, yaptığı değerlendirmeleri ele alıp irdelemektedir. Burada verilenler üzerinden hareketle bir kitap kritiği yapmaktadır. Yani yazarın buradaki bakış açısı ağırlıklı olarak eleştireldir. Özellikle mukaddimede verilen bilgiler üzerinden hareketle birtakım tenkitlerde bulunmakta, muhakkikin buradaki bilgi ve değerlendirme yanıtlarını, çelişkili ve tutarsız ifadelerini beyan etmekte ve gerek imla ve îrab gerekse muhteva açısından tahkikteki tüm kusurlarını örnekleriyle göstererek izah etmektedir. Dolayısıyla yeterince sağlam bir tahkik yapılmadığını ifade eden yazar, muhakkikin verdiği bilgilerden bazılarının kaynak gösterilen eserlerde bulunmadığını belirterek onun bu husustaki hatalarını ve eksikliklerini ortaya koymaktadır (Tedeyyün, 1367, s. 42-47).

Ayrıca bazı çalışmalarda söz konusu şerhin basılmamış başka bir tahkikinden daha bahsedilmektedir. Ârif Nevşâhî'nin kaydettiğine göre Pakistanlı yazar, nâşir ve mütercim Pîr Muhammed Hasan (1904-1999), Hâce Muhammed Pârsâ'nın *Şerh-i Fusûsu'l-hikem* adlı eserini tahkik etmiş ancak bu çalışma henüz neşredilmemiştir (Nevşâhî, 2019, s. 396).

Buraya kadar verilen genel bilgilerden sonra araştırmanın çerçevesinden de kısaca söz etmek gerekmektedir. Buna göre çalışmada evvela söz konusu şerhin birtakım özellikleri kaydedilmiş, sonra Muhammed Pârsâ'ya nisbet edilen şerh ile Seyyid Ali Hemedânî'ye isnat edilen şerhin benzerliği meselesi ele alınmıştır. Ardından mezkûr şerhin Hemedânî'ye ait olduğunu ileri süren Necîb Mâyil Herevî'nin itirazları serdedilmiş, buna karşılık şerhi Muhammed Pârsâ'ya nisbetle tahkik edip basımını yapan Celîl Misgernijâd'ın cevap mahiyetindeki görüş ve düşünceleri aktarılmıştır. Son olarak şerhin Türkiye'deki nüshalarından bahsedilmiş ve eserin aidiyeti etrafında yaşanan tartışmanın argümanları değerlendirilmiştir.

Şerhin Temel Özellikleri

Muhammed Pârsâ, herhangi bir esere yazılacak şerhin fazla uzatılmasından yana değildir. Zira ona göre gereğinden fazla uzatılan şerh, eserde asıl anlatılmak istenen hakikatlerin anlaşılmasını zorlaştırır ve bilhassa anlama konusunda zayıf olan kimselerin meselenin özünü anlamasına engel olur. Bu nedenle de kendisi *Fusûsu'l-hikem*'i şerh ederken açıklanmaya ihtiyaç duyulan yerlerde hakikat kapılarının anahtarları mahiyetinde olabilecek vecîz bir şerh yapmaya çalıştığını beyan eder (Pârsâ, 1366, s. 3). Bu minvalde eseri tahkik eden Celîl Misgernijâd'ın mukaddimesindeki tesbitlerine göre Pârsâ'nın kaleme aldığı şerhin sahip olduğu özellikleri şöyle sıralayabiliriz (Misgernijâd, 1366, s. 21-32):

1. Muhammed Pârsâ, şerhini ilk şârih olan Müeyyidüddîn Cendî'nin (ö. 691/1292 ?) şerhini esas alarak yazmıştır. Aynı zamanda Abdürrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335) ve talebesi Dâvûd Kayserî'ye (ö. 751/1350) ait diğer müteber ilk dönem şerhlerini de İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini tam olarak kuşatacak şekilde nazar-ı itibara almıştır. Nitekim Pârsâ'nın bu şerhini ilk şerhlerle mukayese ederek eserin tahkikini gerçekleştiren muhakkik, müracaat ettiği şerhlerden özellikle Cendî'nin şerhiyle

olan benzerliklerini ve oradan yapılan doğrudan alıntılarını bir tablo hâlinde vermiştir. O bakımdan yapılan tüm alıntılarının gösterildiği bu tablo, Hâce Pârsâ'nın şerhini ilk şerh ile karşılaştırmak isteyenlere büyük kolaylık sağlamaktadır (tablo için bk. Misgernijâd, 1366, s. 52-53).

2. Bunlar içerisinde özellikle Cendî'nin şerhinden doğrudan iktibasta bulunur. Yaptığı bu alıntılarını çoğu kere gereksiz gördüğü fazlalıklarını atarak özet hâlinde verir. Bunu yaparken bazen şârihin ismini verir, bazen 'ilk şârih' diyerek atıfta bulunur, bazen de bunlardan hiçbirini yapmadan aktarım yapar.
3. Sözü gereğinden fazla uzatmadan vecîz bir şerh ortaya koyma ve problem görülen yerler üzerinde yoğunlaşma gayretindedir. İbnü'l-Arabî'ye ait ibârelerin asaletini koruma çabası ise onun esas niyetidir.
4. Mukaddimedede vahdet-i vücûd taraftarlarının düşünce sistemini oluşturan anahtar kavramları açıklar. Kitabın zor meselelerini tıpkı karanlık bir vâdide kaybolanların yolunu aydınlatan bir kandil gibi açıklığa kavuşturur. Benzer konuların geçtiği yerlerde aynı şeyleri tekrar etmekten kaçınır. Yeri geldiğinde gizli tutulması gereken meseleleri ilk şârihlere havale ederek böyle yerlerde aynen geçen cümleleri Farsça beyan eder.
5. *Fusûs*'un yanı sıra Şeyh-i Ekber'in diğer eserlerine de vâkıf olan Muhammed Pârsâ, şerhinde yeri geldiği zaman İbnü'l-Arabî'nin *Fusûs*'ta *Fütûhât-ı Mekkiyye*'ye yaptığı göndermelerin (atıf) bâb ve fasıllarını belirterek ilgilenenleri oraya yönlendirir. Kendisi de kısa ve fakat mâna yüklü cümlelerle ilgili konuyu özetler (örnek için bk. Pârsâ, 1366, s. 83-132).
6. Muhammed Pârsâ, kendi şerhinde sadece bu topluluğun ıstılahlarını şerh etme konusunda derin bir birikim sahibi değildir; aynı zamanda *Fusûs* metninin müşküllerini ve İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini şerh etmede de özel bir ilgi ve bilgi sahibidir. Onun bu husustaki müktesebatını şu yerlerde müşâhede etmek mümkündür:
 - a. Kur'ân ıstılahlarının geçtiği yerlerde onları müfessirlerin görüşlerine göre şerh eder.
 - b. Eş anlamlı kelime ve kavramlar arasındaki mâna farklılıkları hakkında izahat verir ve kendi görüşünü ilgili yerde söyler.
 - c. Kullanılan fiilin meçhul sîgada gelmesinin gerekçelerini husûsî bir bağlamda izah eder.
 - d. Bazı durumlarda metin içinde geçen kelime veya cümlelerin gramer bilgisini (sarf ve nahiv) tam bir yetkinlik ve yeterlilikte vermeye gayret eder.
 - e. *Fusûs*'un anlaşılmasındaki önemli problemlerden biri olan zamirlerin mercilerini göstermeye çalışır.
 - f. Bazen haber ve şart cümleleri hakkındaki izahıyla buradaki düğümleri çözer.
 - g. Kimi zaman cümlelerin alabileceği muhtemel anlamları sıralar ve ardından kendi görüşünün beyan eder.
 - h. Kelime ve harflerin mânalarını verir.

- i. Mânanın istinbâtı hakkında muhakkik âlimlerin görüşlerine yer verir.
- j. *Fusûs*'u şerh etmede tek bir nüshanın verileriyle yetinmez, diğer nüshalardaki farklılıklardan da istifade etmeye çalışır.
- k. Mantıkî, kelâmî, fikhî ve usûlî meselelerin şerhinde de kendi mesajlarını en iyi şekilde vermeye gayret eder.
- l. Mezhep ve fırka ehlinin akîdelerini çok sade ve açık ifadelerle izah eder.
- m. İbnü'l-Arabî'nin son derece kapalı, girift, mübhem ve bir o kadar da sembolik olan ifadelerini gayet açık, sade ve akıcı bir üslûpla şerh etmeye çalışır. Metnin bir yerinde icâz yoluyla açıklamasız geçen tasavvufî kavramları bir başka yerde izah ederek verir.

Hemedânî'nin Şerhiyle Olan Benzerliği Meselesi

Bahsi geçen bu Farsça *Fusûs* şerhiyle ilgili en önemli hususlardan biri onun Muhammed Pârsâ'ya aidiyeti meselesidir. Eserin Kübreviyye tarikatı şeyhlerinden Emîr Seyyid Ali Hemedânî'ye ait bir şerhle (*Hallü'l-fusûs*) olan benzerliği böyle bir tartışmayı beraberinde getirmektedir (Kılıç, 1996a, s. 233). Yani aslında eserin Muhammed Pârsâ'ya nisbetinde bir problem yoktur. Ancak bu mesele, eserin Hemedânî'nin şerhine benzediği iddiasıyla gündeme gelmektedir. Nitekim İbnü'l-Arabî ve eserleriyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Suriyeli araştırmacı Osman Yahyâ, Hâce Pârsâ'ya nisbet edilen söz konusu şerhin baş taraflarının Hemedânî'ye nisbet edilen -bunu da ayrıca zikretmekle birlikte (Yahyâ, 1964, s. 245)- Farsça şerhle benzerlik arz ettiğini belirtmektedir (Yahyâ, 1964, s. 252). Ârif Nevşâhî ise Faysalâbâd'da (Pakistan) bulunan iki Farsça *Fusûs* nüshasından birinin Muhammed Pârsâ'ya, diğerinin de Hemedânî'ye nisbetle kayıtlı bulunduğunu ve fakat aslında ikisinin de Pârsâ'ya ait olduğunu söylemektedir (Nevşâhî, 1396, s. 795). Esasında *Fusûs* üzerine yazılmış Farsça şerhlerin hemen hepsinde bir aidiyet problemi bulunduğu yani bu şerhlerin müelliflerine nisbetinin şüphelerden hâli olmadığı dile getirilen bir husustur (Misgernijâd, 1366, s. 11). Eseri tahkik ederek neşre hazırlayan Celîl Misgernijâd, bu münakaşanın teferruatlarına uzun uzadıya girmeden ileri sürülen böyle bir iddianın yerinde olmadığını, temelde Hemedânî'ye nisbet edilen birkaç risâlenin bu şerhle olan benzerliğinden yola çıkılarak bunun gündeme getirildiğini ifade etmekte ve aslında Ekberî ekolün istilahlara dair açıklamaları ihtiva eden bu risâlelerin Muhammed Pârsâ'nın mezkur şerhinin ilk birkaç sayfasından iktibas edilerek hazırlandığını ve Hemedânî'ye nisbet edildiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla elimizdeki şerhin yaklaşık ilk on iki sayfasıyla mutabık olduğu belirtilen bu risâlelerden ikisini tahkik sürecine dâhil eden muhakkik, eserin Muhammed Pârsâ'ya nisbetinden şüphe etmemekte; problemin bu risâlelerin benzerliğinden kaynaklandığını ve bunun da fazla ehemmiyet arz etmediğini söylemektedir (Misgernijâd, 1366, s. 51; ayrıca bk. İbrahimioğlu, 2023a, s. 274). Hemen belirtmek gerekir ki Hâce Pârsâ adına gerçekleştirilen bu tahkik sürecinde mukayese için Hemedânî'ye ait konuyla ilgili sadece bir iki küçük risâle nazar-ı itibara alınmıştır. Dolayısıyla bu karşılaştırmanın ona ait olduğu öne sürülen eserin herhangi tam bir nüshasıyla yapılmamış olması bu tahkikin en temel kusuru olarak dile getirilmelidir. Ayrıca muhakkik, aynı eserin tanıtımı için yazdığı makalesinde de bu benzerlik konusuna herhangi bir şekilde değinmemektedir.

Necîb Mâyil Herevî'nin İtirazları

Her ne kadar bu Farsça *Fusûs* şerhinin Seyyid Ali Hemedânî'ye aidiyetinde şüphe bulunmadığını ileri sürenler varsa da (Envârî, 1356, s. 363) bu meselede en ciddi itirazları gündeme getiren kişi Afganistanlı araştırmacı Necîb Mâyil Herevî olmuştur. Tesbit ettiğimiz kadarıyla Herevî, öncesinde böyle bir kanaate sahip değildir. Nitekim yine bir *Fusûs* şerhini tahkik ederken -sonradan her ne kadar şârihinin bu şerhten önce Farsça herhangi bir şerhin yazılmadığına dair sözlerini aktarsa da (Herevî, 1371, s. 279)- esere yazdığı mukaddimede tartışma konusu olan şerhin Muhammed Pârsâ'ya aidiyetinden bahsetmektedir (Herevî, 1364, s. 36-37). Fakat daha sonra bu husustaki araştırmalarını daha da derinleştiren ve konu üzerinde yoğunlaşan yazar, Hemedânî'nin dört eseri hakkında kaleme aldığı makalesinde önceki kanaatinden bahsetmese de artık aynı görüşte değildir. Ancak öyle anlaşılıyor ki yazar bu konudaki hükmünü erken vermiştir. Zira henüz ilgili meseleye geçmeden bu husustaki kanaatini izhar etmiştir (Herevî, 1366, s. 91, 92, 93, 101-108). İmlayla ilgili bazı küçük tashihler yaparak aynı makaleyi yeniden yayımlayan (Herevî, 1370, s. 11-15) yazar, bu konudaki düşüncelerini İbnü'l-Arabî'nin farklı kişilerce Farsçaya tercüme edilmiş on risâlesini neşrettiği kitabın girişinde ilk yazdığı makalenin bu bahisle ilgili olan yerlerini olduğu gibi aynen aktararak tekrarlamaktadır (Herevî, 1367, s. 21-27). Aynı görüşlerini 1371 HŞ/1992 yılında neşrettiği *Makâmât-ı Câmî'*nin sonundaki notlarında da yinelemektedir (Herevî, 1371, s. 278-280; ayrıca bk. İbrahimoğlu, 2023a, s. 273).

Konuyla ilgili çalışmasında gerek başkasına ait olup Hemedânî'ye nisbet edilen gerekse ona ait olup başkalarına isnat edilen dört farklı eseri irdeleyen Mâyil Herevî, tartışma konusu olan bu şerh üzerinde de durmaktadır. Ona göre hem eski hem de son dönem kaynaklarda (Câmî, 1373, s. 449; Hândmîr, 1380, s. 542-543; Münzevî, 1363, s. 1739; Nefîsî, 1344, s. 753-754; Tahrânî, 1983, s. 72, 382) Hemedânî adına kayıtlı bulunan söz konusu şerh *Hallü'l-Fusûs* adıyla bilinmektedir. Fakat bazı yazarlar, el yazması nüshalarına istinaden (bir nüsha kaydı için bk. Münzevî, 1363, s. 1738; Nevşâhî, 1396, s. 793) bu eseri tam bir *Fusûs* şerhi değil de onun temel konularını özetleyen on varak civarında bir risâle olarak kabul etmektedirler (Misgernijâd, 1366, s. 51; Münzevî, 1363, s. 1739; Riyâz, 1370, s. 153-155). Nitekim bahsi geçen şerh son olarak bu muhtasar hâliyle neşredilmiştir (Riyâz, 1370, s. 155). Ancak Herevî aynı kanaatte değildir. Zira ona göre bu risâle, *Hallü'l-Fusûs*'un mukaddimesi olup *Vücûdiyye Risâlesi* adıyla Hemedânî'ye ait bir başka eser olarak kayıtlara geçmiştir (Herevî, 1366, s. 101).

Bununla birlikte Hemedânî'nin İbnü'l-Arabî'nin eserlerine ve fikirlerine aşına olup ilgi duyduğunu gösteren işaretler de bulunmaktadır. Nitekim Hemedânî'nin vefatından bir yıl sonra menâkıbını kaleme alan mürîdi Nüreddîn Ca'fer Bedahşî (ö. 797/1395); bir sohbet esnasında şeyhinin önünde bir kitap gördüğünü, izin alarak ona baktığında bunun tevhîd konularını izah eden bir kitap olduğunu anladığını ve şeyhine *Fusûs*'un Arapçasının nasıl kilitli olduğunu sorduğunu, onun da cevaben kendisine bunun böyle olmadığını ve İbnü'l-Arabî'nin tereddütsüz kabul gören bir eseri olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Bir başka yerde ise Emîr Hemedânî'nin *Hallü'l-Fusûs*'ta "mutlak ve mukayyed velâyet"i açıkladığını kaydetmektedir. Ayrıca Hemedânî'nin Bedahşî'ye *Hallü'l-Fusûs*'u diğer mürîdlerden Muhammed b. Şucâ'a öğretmesini emrettiği görülmektedir. Dolayısıyla hem *Fusûs*'un hem de şerhi olan *Hallü'l-Fusûs*'un medrese ve hankahta tedarik edilen bir eser olduğu anlaşılmaktadır (Bedahşî, 1374, s. 61, 71, 293).

Buna mukabil Muhammed Pârsâ'nın da İbnü'l-Arabî'nin eserlerine aşına ve fikirlerine vâkıf olduğu, bunları benimseyerek eserlerinde kullandığı ve onlardan sıkça istifade ettiği âşikâr olan bir husustur. Nitekim o, İbnü'l-Arabî'nin en önemli ve meşhur iki eseri

için “*Fusûs* can, *Fütûhât* da gönüldür.” vecizesini söylemiş ve *Fusûs*’u hakkıyla anlayanın Hz. Peygamber’e (s.a.s.) olan bağlılığının artacağını beyan etmiştir (Bâharzî, 1371, s. 94-95; Câmî, 1373, s. 401, 547; İbrahimoğlu, 2023a, s. 274; Nevâyî, 1996, s. 248; Safî, 2536, s. 243-244). Öte yandan Molla Câmî’nin (ö. 898/1492) *Nefehât*’ına yazdığı hâşiyede onun önde gelen müridi Radyüüddîn Abdülgafûr Lârî (ö. 912/1506), Muhammed Pârsâ’nın bu vecizesini “*Fusûs*’un *Fütûhât* üzerine olan üstünlüğü” şeklinde değerlendirmektedir. Ona göre *Fusûs*’un can olması onun *Fütûhât*’a nazaran üstün olduğunu göstermektedir. Lârî, ayrıca bununla “icmâl” ve “tafsîl” de kastedilmiş olabilir, der. Bu durumda ‘can’ icmâl mertebesinde, ‘gönül’ de tafsîl mertebesinde (Lârî, t.y., vr. 147b). Yanı sıra Pârsâ’nın bu vecizesi, bazı araştırmacılar tarafından “*el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*’nin *Fusûsü’l-hikem*’in bir şerhi olduğu” yönündeki düşüncenin çok güzel bir ifadesi olarak dile getirildiği görülmektedir (Kılıç, 1996b, s. 253). Bu bağlamda şu hususa da işaret etmek gerekir ki söz konusu teşbihî ifade, Muhammed Pârsâ’ya ait olmasına rağmen bazılarınca hatalı olarak oğlu Ebû Nasr Pârsâ’ya (ö. 865/1461) izâfe edilmiştir. Hatta bu nisbette ısrar bile edildiği görülmektedir. Zira eserin yazarı bu izâfeyi doğru yaptığı hâlde kendisi, çevirmen olarak düştüğü notta -hem de *Nefehât*’a atıfta bulunarak- tersini iddia etmiş ve yanlış nisbette bulunmuştur (İbrahimoğlu, 2023b, s. 116; Schimmel, 2012, s. 281).

Necîb Mâyîl Herevî, Pârsâ’ya ait bu şerhin gerek bibliyografik -Bağdatlı İsmail Paşa’nın (1839-1920) *Îzâhu’l-meknûn* isimli eseri hariç- gerekse biyografik kaynaklarda zikredilmediğini, aynı zamanda ona olan muhabbet ve bağlılığıyla bilinen Abdurrahman Câmî’nin de *Nefehât*’ında bundan bahsetmediğini ve yine *Fusûs* üzerine iki şerh yazar Câmî’nin kaynakları arasında bu şerhin yer almadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla “Eğer Pârsâ’nun böyle bir şerhi olmuş olsaydı” der Herevî, “Câmî de mezkûr eserlerinde bundan bir şekilde bahsedirdi.” Böylece o, Pârsâ’nun *Fusûs*’a şerh yazmadığını ileri sürmekte ve onun böyle bir eserin varlığını kabul etmediğini izhar etmektedir (Herevî, 1366, s. 102-103). Haddizatında Herevî’nin paylaştığı bu kanaati 1355 HŞ/1977 yılında Câmî’nin *Nakdû’l-nusûs*’unu tahkik eden William Chittick ondan daha önce dile getirmiştir (Chittick, 1370, s. 56). Ancak bunun geçerli bir argüman olmadığını belirtmeliyiz. Zira *Nefehât*’ta sadece bu eserden değil Muhammed Pârsâ’nun hiçbir eserinden bahsedilmemektedir. Yani Molla Câmî ne *Menâsik-i Hacc*’ını yazarken istifade ettiği *Faslü’l-hitâb*’dan ne istinsah ettiği tefsirden ne de onun başka herhangi bir eserinden söz etmektedir. Mâyîl Herevî’nin bu vb. delillerinin etkileyici olduğunu ancak sonuca ulaştırabilecek mahiyette olmadığını belirten Hamid Algar, Câmî’nin tartışma konusu olan bu şerhi kendi *Fusûs* şerhlerinde kullanmamasını muhtemelen onda Müeyyidüddîn Cendî’nin şerhinde bulunmayacak kadar önemli hiçbir şey görememiş olmasına bağlamaktadır (Algar, 1991, s. 7). Nitekim Câmî, Cendî’nin şerhinin diğer bütün *Fusûs* şerhlerinin temel kaynağı olduğunu ve öteki eserlerde bulunmayan pek çok hakikatin bu şerhte yer aldığını dile getirmektedir (Câmî, 1373, s. 556). Ayrıca ne ilginçtir ki Herevî, Câmî’nin İbnü’l-Arabî’nin eserleri ve görüşleriyle ilk olarak Muhammed Pârsâ’nun eserleri vasıtasıyla tanıştığı fikrini kabul etmektedir (Herevî, 1377, s. 263. Câmî’nin bu durumuyla ilgili olarak ayrıca bk. Acer, 2019, s. 77, 81-83). Aynı şekilde Molla Câmî’nin güzide müridi Abdülgafûr Lârî’nin aktardığına göre başlangıçta vahdet-i vücûd ile ilgili bazı şüpheleri bulunduğunu belirten Câmî, bu tereddütlerinden Hâce Muhammed Pârsâ’nın eserleri (görüşleri) sayesinde hemen kurtulduğunu söylemektedir (Lârî, 1396, s. 39). Bunun dışında *Nakşü’l-Fusûs* adıyla *Fusûs*’un bizzat İbnü’l-Arabî tarafından yapılan ihtisarı üzerine Câmî’nin kaleme aldığı *Nakdû’l-nusûs* isimli şerhindeki minhuvâtlarda (kendi hâşiyesi) Muhammed Pârsâ’nın bazı risâlelerinden bahsettiği görülmektedir (Câmî, 1370, s. 93-94).

Esasında gerek Hemedânî'ye gerekse Pârsâ'ya nisbetle kayıtlı bulunan şerhlerin mevcut nüshalarının ne mukaddimelerinde ne de metnin herhangi bir yerinde müellif ismine rastlanmaktadır. Bununla birlikte her iki sûfiye ait şerhlerin Türkiye'deki nüshalarının ferâğ kaydında şârih isimleri kayıtlı bulunmaktadır (Hemedânî, 901, vr. 684a; Pârsâ, t.y., vr. 70b). Ayrıca aralarında bu tartışmanın yaşandığı her iki araştırmacının (Misgernijâd ve Herevî) da Türkiye'deki bu nüshaları hiç görmediği veya bunlardan kısmen haberdar olduğu anlaşılmaktadır.

Her iki şerhi başından sonuna kadar karşılaştırarak incelediğini söyleyen Mâyil Herevî, bismelenin "bâ" sından son bölüm olan "Muhammed Fası"nın sonuna kadar söz konusu iki şerhin de tıpatıp birbirinin aynı olduğunu ve aralarında herhangi bir farkın bulunmadığını ifade etmekte ve aralarındaki benzerliği göstermek için her iki şerhin baş taraflarından birkaç satırlık paragrafı numûne olarak vermektedir. Ardından "*Fusûsu'l-hikem*'in bu şerhi kimindir, Hemedânî'nin mi yoksa Hâce Pârsâ'nın mı?" sorularını sormakta ve netice olarak eldeki verilerin şerhin Emîr Seyyid Ali Hemedânî'ye ait olduğunu kesine yakın bir şekilde ortaya koyduğunu belirtmektedir. İlaveten Hemedânî'nin *Vücûdiyye Risâlesi*'ni de daha sağlam bir diğer kanıt olarak öne sürmektedir. Buna göre Hemedânî'nin müstakil bir eser olmayan *Vücûdiyye*'yi muhtemelen kendi şerhi *Hallü'l-Fusûs*'un mukaddimesini biraz değiştirerek müstakil bir eser şeklinde yazdığını ve muhtevastan ötürü ona bu ismi verdiğini söylemektedir. İki eserden de örnekler vererek *Hallü'l-Fusûs*'un mukaddimesinin her hâliyle *Vücûdiyye Risâlesi*'ne birebir benzediğini iddia eden Herevî, bu durumun şerhin ona aidiyetini isbât ettiğini ifade etmektedir (İbrahimoğlu, 2023a, s. 273). Aynı zamanda Hemedânî'nin Pârsâ'dan otuz altı yıl önce vefat ettiğini (aslında Hemedânî vefat ettiğinde Pârsâ kırk yaşındadır) ve bunun da eserin ona ait olduğunu gösterdiğini çünkü Pârsâ'nın gençlik yıllarında böylesine bir eseri meydana getiremeyeceğini dile getirmektedir. Ayrıca Hemedânî'nin vefatından yıllar önce bu eseri yazdığını, hankahında bunu ders olarak okuttuğunu ve müridine öğrettiğini ilave etmektedir. Nitekim ona göre eğer Hemedânî bu şerhini H 770-773 (1330-1333) yılları arasında yazmışsa bu takdirde Pârsâ, henüz yirmisine girmemiş (doğrusu 24-27 olmalı) genç bir delikanlıdır. Dolayısıyla bu yaşlarda onun *Fusûs* gibi oldukça zor bir tasavvufî metin üzerine böylesine sağlam ve olgun bir şerhi yazmış olması uzak bir ihtimâldir.

Netice itibariyle Mâyil Herevî'ye göre Hâce Pârsâ'nın *Fusûs* üzerine bir şerh yazmış olması mümkündür. Ancak kuvvetle muhtemeldir ki kaynaklarda işaret edilen ve nüshaları bulunan eser Hemedânî'nin *Hallü'l-Fusûs*'udur. Muhammed Pârsâ şerhi diye tanıtılan eser de ona ait olmayıp Hemedânî'nin mezkûr eseri sayılmalıdır (Herevî, 1366, s. 103-108).

Yeri gelmişken bir hususa daha işaret etmek istiyoruz. Yukarıdan itibaren Herevî'ye ait olarak verdiğimiz bu görüşler, bazı çalışmalarda yanlışlıkla Muhammed Riyâz'a nisbet edilerek verilmiştir (Arslan, 2017, s. 133-134). Halbuki Herevî ile Muhammed Riyâz bu hususta birbirine zıt iki farklı görüşe sahiptirler. Ayrıca mezkûr tez çalışmasında (s. 132) Muhammed Pârsâ'ya da bir *Fusûs* şerhi atfedilmektedir. Oysaki yazarın kendisi burada tartışma konusu olan şerhin Hemedânî'ye ait olduğu kanaatindedir. Bu ise bir çelişkidir. Zira içerik olarak aynı olan bir eserin aynı anda iki ayrı kişiye (Hemedânî ve Pârsâ) nisbet edilmesi olanak dışıdır.

Celîl Misgernijâd'ın Karşı Cevapları

Necîb Mâyîl Herevî'nin görüşlerine mukabil eseri tahkik eden Celîl Misgernijâd'ın da kısmen karşı cevap mahiyetinde gibi görünen bir makale kaleme aldığını görüyoruz. Bu yazısında Misgernijâd'ın Mâyîl Herevî'nin makalesinde ortaya koyduğu argümanları tek tek ele alması ve bunlara doyurucu yanıtlar vermesi beklenirdi. Ancak o, bunu yapmamakta ve onun Herevî'ye verdiği karşılık kifâyetsiz kalmaktadır. Makalesine giriş sadedinde birtakım bilgilerle başlayan yazar, özellikle bazı Farsça şerhlerde nisbet problemi bulunduğunu ve bunun bölgenin o dönem Moğol hâkimiyetinde olmasından kaynaklandığını belirtmekte dolayısıyla onların saldığı korkudan ötürü şârihlerden bir kısmının isimsiz şerh yazmış olabileceğı kanaatini ortaya koymaktadır. Yani *Fusûsu'l-hikem* şerhlerindeki bazı nisbet problemlerinin bundan mütevellit ortaya çıkmış olabileceğini ileri sürmektedir.

Aralarında Muhammed Pârsâ ve Seyyid Ali Hemedânî'ye ait şerhlerin bulunduğu on bir kadar Farsça *Fusûs* şerhlerini sıralayan Misgernijâd; bunlardan Rükneddîn Mes'ûd Şîrâzî (ö. 769/1367), Hâce Pârsâ, Alâüddevlê Simnânî (ö. 736/1336) ve Hemedânî'ye ait şerhleri ayrıntılı olarak incelemektedir. İlk olarak Şîrâzî'nin şerhini ele almakta ve kimliği üzerinde uzun uzadıya durmaktadır. Ardından bu şerhin Pârsâ'nın şerhiyle benzerlik arz ettiğini (aynı husus üzerinde duran ve bu şerhler arasındaki benzerlikleri gösteren pasajları aktaran küçük çaplı bir başka makale/kitap değerlendirmesi için bk. Cihânbahş, 1377, s. 50-52.) ve her ikisinin de mukayese edilmesi gerektiğini belirterek tartışmaya yeni bir boyut kazandırmaktadır. Bu itibarla Şîrâzî'ye ait şerhin iki mukaddimesi olduğunu belirten yazar, ilkinin dokuz sayfadan ibaret olup şerhle alakalı genel hususlardan oluştuğunu; ikincisinin ise vücûd ve onun tenezzülâtıyla ilgili açıklamalar ihtiva edip Pârsâ'nın şerhiyle tam bir benzerlik arz ettiğini ve âdetâ onun şerhinin aynı cümlelerle yazılmış biraz daha ayrıntılı hâli olduğunu ifade etmektedir. Karşılaştırma için verilen pasajdaki ifadelerin hakikaten büyük oranda benzerlik gösterdiği görülmektedir. Pârsâ'ya ait şerhteki mukaddimenin el yazmaları kataloglarında Azîz Neseî (ö. 700/1300 ?) ve Hemedânî gibi kimselere nisbet edildiğini belirten yazar, bunun "Vücûdiyye" veya "Şerh-i İstîlâhât" gibi isimlerle anılmasının üzerinde düşünölmeye değer bir husus olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Şîrâzî şerhiyle olan bu benzerliğin mukaddimeyle sınırlı olmadığını, metinde de büyük oranda benzerliklerin bulunduğunu ancak Pârsâ'nın bazı özel durumlarda Cendî'ye başvurup ıktibasları Arapça yaptığını, buna mukabil Şîrâzî'nin ise âyet ve hadis dışında Arapça ibâreden uzak durduğunu belirtmekte ve dolayısıyla onun şerhinin sadece Farsçadan ibaret olduğuna dikkat çekmekte, her iki şerhi de farklı yerlerinden seçtiğı örnek parçalarla kıyaslamaktadır. Karşılaştırma için verilen bu metinlere bakıldığında ifadelerin birbirlerine oldukça benzediğı müşâhede edilmektedir (Misgernijâd, 1370, s. 41-56; ayrıca bk. İbrahimoğlu, 2023a, s. 274).

Pârsâ'nın şerhiyle ilgili olarak daha önce tahkik çalışmasında yer verdiği üç nüshanın tanıtımından başka bir bilgi vermeyen Misgernijâd, Simnânî'ye nisbet edilen şerhten söz etmektedir. Abdürrezzâk Kâşânî'yle olan yazışmasını örnek veren yazar, Simnânî'nin aslında İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini benimsemediğine değinmekte ve dolayısıyla onun bir *Fusûs* şerhi yazmadığına kanaat getirmektedir. Hatta eğer ona nisbet edilecekse bir reddiyenin isnat edilmesinin daha uygun olacağını söylemektedir (Simnânî'ye nisbet edilen ama aslında Rükneddîn Mes'ûd Şîrâzî'ye ait olduğu belirtilen bu şerh için ayrıca bk. Orhan, 2016, s. 88-89). Bir kısım şerhlerde nisbet problemi bulunmasının aslında müellif ismi belirtilmeyen şerhlerden kaynaklandığını ve bunun en temel nedeninin Timurular devrinde (1370-1507) İbnü'l-Arabî taraftarlarının takibata uğraması olduğunu

belirten yazar, örnek olarak da Sâinüddîn Ali Torke/Türke'yi (ö. 835/1432) vermektedir (Misgernijâd, 1370, s. 56-59).

Farsça yazılmış *Fusûsu'l-hikem* şerhlerinden birçoğunda şârih isimlerinin bulunmamasını Timurluların bu konudaki siyasetine bağlayan yazar, Seyyid Ali Hemedânî'ye isnat edilen muhtasar veya tam *Fusûs* şerhi nüshalarının da bu bağlamda değerlendirilebileceğini söylemektedir. Gerek tam gerekse muhtasar nüshalardan Hemedânî'ye nisbet edilen birtakım eserler bulunduğunu belirten Misgernijâd, bunlardan muhtasar olanları hakkında bazı bilgiler aktardıktan sonra bu risâlelerin aslında Muhammed Pârsâ şerhinin mukaddimesinin baş taraflarından ibaret olduğu şeklindeki ilk kanaatini tekrar etmektedir. Bu husustaki düşüncesini Hemedânî'nin hayatı ve eserleri üzerinde araştırma yapan Muhammed Riyâz'ın *Hallü'l-Fusûs*'un tam bir *Fusûs* şerhi olmayıp onun konularını vecîz bir şekilde ifade eden bir risâle olduğu yolundaki kanaatıyla (Münzevî, 1363, s. 1738; Riyâz, 1370, s. 153) desteklemektedir.

Son olarak da Necîb Mâyil Herevî'nin bu konudaki fikirlerini değerlendiren Misgernijâd, evvelâ onun sahip olduğu ilk görüşüne yer vermektedir. Herevî'nin vardığı son ve kesin kanaatinden ise onun bu hususta kaleme aldığı makalesinin ilk baskısından değil de İbnü'l-Arabî'nin risâlelerini neşrettiği eserinin girişine yazdığı mukaddimeye yerleştirerek üçüncü kez yayımladığı son neşri vâsıtasıyla haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Herevî'nin "Farsça *Fusûs* şerhlerinin çoğu Kâşânî ve Kayserî orijinlidir. Dolayısıyla Hemedânî'nin şerhi de Kayserî'den çokça iktibaslar içermektedir." şeklindeki iddiasına Misgernijâd, Pârsâ'ya ait şerhin böyle olmadığını zira onun ekseriyetle Cendî'den istifade ettiğini, çoğu kere ona ait lafızları olduğu gibi Arapça aldığını, bazen de Farsçaya çevirerek aktardığını söyleyerek karşılık vermektedir. Nitekim Misgernijâd yaptığı tahkikte bunun bir cetvelini hazırlamıştır. Misgernijâd, Herevî'nin "*Hallü'l-Fusûs*'un *Hulâsatü'l-menâkıb*'da geçmesi" şeklinde serdettiği delilini bertaraf etmeye çalışmaktadır. Yazara göre o günün siyâsî ortamı bu eserin Hemedânî'ye nisbet edilmesine uygun bir zemin hazırlamış olabilir. Zira menâkıbnâmeler mübalağalı ve ilmî ciddiyetten uzaktırlar. Dolayısıyla *Hulâsatü'l-menâkıb*'ın bu eserden bahsetmesi yeterli bir delil olamaz. Herevî'nin bir diğer değerlendirmesine yer veren yazar, sonuç olarak eserin Hemedânî'ye nisbetinin mümkün olmadığına dair kanaatini beyan ederek bu faslı kapatmaktadır (Misgernijâd, 1370, s. 59-62; ayrıca bk. İbrahimioğlu, 2023a, s. 274).

Her müellifin yazı üslûbunun kendi parmak izi mesabesinde bulunduğunu ve bunun da yazdıklarının ona nisbetinde belirleyici bir kriter olduğunu ifade eden yazar, Hemedânî'ye ait metnin özelliklerinden bahsederek elde edilen verileri Pârsâ'nın metniyle mukayese etmekte ve eserlerinden aldığı bazı örneklerden hareketle bir durum tesbiti yapmaya çalışmaktadır. Her iki müellifin üslûp husûsiyetlerini görmek ve bu vesileyle şerhin aidiyetini belirlemek bakımından önem arz eden bu karşılaştırmayı yapan Misgernijâd, her iki sûfi muharririn arasında tam mânasıyla bir üslûp farklılaşması yaşandığını ve birbirlerinden kesin bir biçimde ayrıştıklarını söylemekte ve şerhin Muhammed Pârsâ'ya ait olduğuna dair nihai kanaatini pekiştirilmiş bir şekilde ortaya koymaktadır (Misgernijâd, 1370, s. 62-65).

Şerhin Türkiye'deki Nüshaları

Fusûs üzerine yazılmış bir Farsça şerhin aidiyeti hakkında yapılan tartışmanın değerlendirmesine geçmeden önce bir hususa daha yer vermek gerektiği kanısındayız. Zira yapılabilecek bir değerlendirme ancak bu şekilde tam olabilecektir. Nitekim tartışmanın taraflarından hiçbiri -yer bilgisi dışında- Türkiye'deki bu nüshalara

değınmemiştir. Bunlardan ikisi Muhammed Pârsâ'ya, biri de Seyyid Ali Hemedânî'ye nisbetle kayıtlıdır.

Evvelâ Muhammed Pârsâ'ya nisbet edilen şerhin bir nüshasından söz edelim. Bu nüsha, 1366/2 kayıt numarasıyla Süleymaniye YEK Şehîd Ali Paşa bölümündeki bir mecmuanın 27b-70b varakları arasındadır. Sadreddîn Konevî'ye (ö. 673/1274) ait *Şerhu esmâ'illâhi'l-hüsnâ* ve *el-Fükûk* gibi bazı kitapları ve Nasîruddîn Tûsî'yle (ö. 672/1274) yaptığı yazışmaları/mektupları (*el-Mürâselât*) ihtiva eden bu mecmuanın zahriyesinde (unvan sayfası, el yazmalarının 1a varacağı) eserin Muhammed Pârsâ'ya ait *Fusûsu'l-hikem* şerhi olduğu kayıtlıdır. Müstensih ismi, tarih ve yer bilgisinin yer almadığı bu el yazmasının ferâğ kaydında ise sadece *شرح الفصوص لخواجه محمد پارسا* "Muhammed Pârsâ'ya ait *Fusûs* şerhi olan bu muhtasar tamam oldu" (vr. 70b) ibâresi yazılıdır. Nesih hattıyla yazılan bu nüsha, 27 satır ve 45 varaktan oluşmaktadır. Baş tarafında herhangi bir isim veya besmele gibi yazılar -bunun için bir kutucuk yapılmış olsa bile- bulunmayan eser, Farsça hamd ifadeleriyle başlamaktadır. Bazı sayfaların kenarlarında hâşiye kabîlinden notlar bulunmaktadır. Yapılan incelemede eserin tahkikli metinle birebir uyduğu görülmektedir. Ancak ilk birkaç varaktan sonra *Fusûs* metninin daha az verilmeye başlandığı hatta gittikçe neredeyse bunun iki üç kelimeye kadar düştüğü gözlenmektedir. Aynı şekilde bazı sayfalardaki şerhlerde birtakım atlamaların yapıldığı yani yazılmadan geçildiği görülmektedir. Bunun bir müstensih tasarrufu olduğu sanılmaktadır. O itibarla bu hususların hacmin nisbeten az görünmesine neden olduğu anlaşılmaktadır. *Fusûs* metnini göstermek için yazılan *قوله* ifadesi ve fass başlıklarının kırmızı mürekkeple yazıldığı görülmektedir. Ancak müellif ibârelerini göstermek için kullanılan bu ifadenin ilerleyen varaklarda yer yer yazılmadığı ve yerinin boş bırakıldığı müşâhede edilmektedir. Son sekiz varakta ise el yazmanın kâğıt düzeni değişmekte ve önceki kısma nazaran daha özensiz bir hâl almaktadır. Fass başlıklarının bile yazılmadığı, yerlerinin boş bırakıldığı ve fakat daha evvel kısa olarak imla edilmekle yetinilen *Fusûs* metninin artık tam yazılmaya başlandığı görülmektedir.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Muhammed Pârsâ'ya ait bu şerhin Türkiye'deki tek nüshası olarak bilinen bu nüshanın dışında bir başka nüshasını daha tesbit etmiş bulunmaktayız. Bulduğumuz bu yeni nüsha, Çankırı İl Halk Kütüphanesi 348 numarada 1b-239a varakları arasında kayıtlıdır (İbrahimoğlu, 2023a, s. 272). Kütüphane kaydında müellif ismi yazılı olmadığı için sadece isminden (*Şerh-i Fusûsu'l-hikem*) hareketle eldekilere benzer bir nüsha olabileceğini düşündük ve ardından bir nüshasını temin ederek incelemeye koyulduk. Yaptığımız tetkikte yazmanın biraz önce bahsedilen yazmayla ve eldeki tahkikli matbu nüshayla baştan sona birebir aynı olduğunu tesbit ettik. Ancak son varaktaki metnin şerhinin farklı olduğunu gördük. Muhtemelen bu son varak bir şekilde zarar görmüş ve kopup kaybolmuştur. Yerine ise yeni bir sayfa ilave edilmiştir. Nitekim bu sayfanın hem kâğıt cinsi hem de yazı çeşidi farklıdır. Burada kayıtlı olan ilavenin Muhammed Pârsâ'nın yakın dostu sûfî ve şair Tâceddîn (Kemâleddîn) Hüseyin Hârizmî'nin (ö. 836/1433 veya 840/1436) *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*'indeki ifadeleriyle fevkalade benzerlik arz ettiği dikkat çekmektedir (krş. Hârizmî, 1364, s. 816-817). Ferâğ kaydı bulunmayan ve herhangi bir yerinde müellif/şârih ismine yer verilmeyen bu el yazmanın vikâyesinde (koruma varacağı, el yazmasının ön ve arka kapaklarından hemen sonra gelen varaklar) eserin Şeyh-i Ekber olarak bilinen Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem*'ine ait Farsça bir şerh olduğu bilgisi yer almaktadır. Zahriyesinde ise hem eserin Farsça *Fusûs* şerhi olduğuna dair Farsça bir ibâre hem de hassa ordusu silâhşorlarından Koçhisârîzâde Süleyman Tâlib (ö.1208/1793-94?)

adına bir temellük kaydı ve mühür bulunmaktadır. Kahverengi deri ciltle kaplı olup ta'likle yazılmış 15 satırlı sayfaları bulunan yazmanın hemen ilk varağında da tezhipli serlevha yer almaktadır. Bazı sayfaların kenarlarının notlarla doldurulduğu görülen eserin nemden etkilendiği ve bu durumun yazıların okunurluğuna kısmen zarar verdiği gözlenmektedir. Tam yazıldığı görülen *Fusûs* metninin başına ve sonuna kırmızı renkte kalın bir nokta konulup yine kırmızı renkli bir kalemle üzeri çizilerek belirgin hâle getirildiği müşâhede edilmektedir. Fass isimleri ve bazı ara başlıklar siyah mürekkeple nisbeten daha büyük boyutlarda yazılmıştır. "Beyit", "şiiir" ve "fass" gibi sözcükler kalın uçlu kırmızı kalemle yazılmış, mısraların arasına kırmızı renkte -bazen bir bazen de üç-kalın nokta konulmuştur.

Fusûs şerhinin Seyyid Ali Hemedânî'ye nisbet edilen Türkiye'deki nüshası ise her iki araştırmacının ismen bahsettikleri ancak içerik olarak incelemedikleri anlaşılabilir bir nüshadır. Süleymaniye YEK Şehîd Ali Paşa bölümü 2794 numarada 508b-684a varakları arasında kayıtlıdır (bu ve diğer nüshalar için bk. Yahyâ, 1964, s. 245). Tamamı Hemedânî'ye ait olan eserlerin bulunduğu bir mecmuada yer alan bu nüshanın ferâğ kaydında şu bilgiler mevcuttur: تمام شد كتاب حل فصوص الحكم بعون الله وحسن توفيقه بجوار مشهد منور ومرقد مطهر سلطان الاوليا امام ابو الحسن على بن موسى الرضا عليه وعلى ابائهم التحية والثنا بخط العبد الحقير خادم الفقرا عبد اللطيف قلندر بن عبد الله بن خضر سبزواری بتاريخ غرة شعبان المعظم سنة ... وتسعمائة... "Hall-i Fusûsu'l-hikem adlı eserin yazımı Allah'ın yardımıyla Meşhed'deki İmam Ali er-Rızâ (ö. 203/818) türbesi yakınlarında Abdüllatif Kalender b. Abdullah b. Hızır Sebzevârî'nin hattıyla 901 yılının gurre-i [1] Şâban'ında (15 Nisan 1496 Cuma) tamamlandı." Eserin mukaddimesinin ön yüzünde (vr. 508a) ise كتاب حل فصوص الحكم كه "Emîr جناب عارف حقانی كاشف رموز اسرار ومعانی امير سيد على همدانی قدس الله سره الصمدانی نوشته اند Seyyid Ali Hemedânî'nin kaleme almış olduğu *Kitâb-ı Hall-i Fusûsu'l-hikem*" şeklinde yazılıdır. Besmele ve "ve bihî nesta'în" ile başlayan eserin yazı türü nesih olup satır sayısı 21'dir. *Fusûs* metninin tamamını ihtiva eden eserde fass başlıkları, metne işaret eden قوله ifadesi, "şiiir", "beyit" ve "şeyh" gibi sözcükler ve bazı özel isimler kalın uçlu kalemle belirgin bir şekilde yazılmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki Pârsâ'ya nisbet edilen tahkikli matbu şerh ile Hemedânî'ye isnat edilen bu yazma nüsha karşılaştırıldığında -küçük bazı imla farklılıkları hariç- her ikisinin de başından sonuna kadar birbirlerine harfi harfine benzediği görülmektedir.

Osman Yahyâ, İbnü'l-Arabî'nin eserleriyle ilgili çalışmasında Hemedânî'ye nisbet edilen 154 varaklık bir *Fusûs* şerhinin Âtîf Efendi YEK Âtîf Efendi koleksiyonunda 1443 numaraya kayıtlı bulunduğunu ve bunun Alman müsteşrik Carl Brockelmann (1868-1956) tarafından zikredilmediğini söylediği isimsiz bir *Fusûs* şerhinden daha bahsetmektedir (Yahyâ, 1964, s. 245). Bu nüsha üzerinde yaptığımız incelemede yazmanın zahriyesinde Seyyid Ali Hemedânî'ye ait *Fusûs* şerhi olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır. Ayrıca yazmanın dış alt kısmında eserin "Şerh-i Fusûs-ı Hemedânî" şeklindeki ismi ile kütüphane kayıt numarasının yazılı olduğu görülmektedir. Gerek Muhammed Pârsâ adına tahkik edilen matbu nüshayla (krş. Pârsâ, 1366, s. 1-524) gerekse Hemedânî'ye nisbetle kayıtlı el yazma nüshayla (krş. Hemedânî, 901, vr. 508b-678b) yapılan karşılaştırmada bu şerhin tam olmadığı görülmektedir. Bu nüsha, vr. 146b'nin son satırında kesilmekte ve Abdürrezzâk Kâşânî'nin Arapça *Fusûs* şerhiyle devam etmektedir (krş. Kâşânî, 2008, s. 497-517). Biraz dikkatle incelendiğinde bu son satırın silinip yeniden yazıldığı ve mezkûr şerhle devam ettiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen eser bu kısımdan itibaren bir şekilde zarar görmüş veya bu son sayfalar koparılmıştır. Zayıf olan bu kısım da -aynı eserin bir başka nüshası temin edilemediğinden olmalı-

Kâşânî'nin şerhiyle tamamlanmıştır. Zira buradan itibaren el yazmasının hem kâğıdı hem de yazısı değişmiştir. Kayıp olan ve Kâşânî'nin şerhiyle tamamlanan kısım, cüzî bir miktar olup tam olarak 8 varaktır ve son fassın son kısımlarıdır (147a-154b). Son varaktaki ferağ kaydında ise Kâşânî şerhinin bilgileri mevcut olup şârihin tam adı (Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim b. Ahmed Ebi'l-Fazâil b. Muhammed el-Kâşânî) ve şerhin yazılış tarihi (12 Cemâziyelevvel 730 Cumartesi/3 Mart 1330) kayıtlıdır. Bu yüzdendir ki söz konusu eser kütüphane envanterine Kâşânî adına kaydedilmiştir.

Görüşlerin Değerlendirilmesi

Daha ziyade biri İranlı, diğeri de Afganistanlı olan iki araştırmacı arasında tartışılan bu meselede tarafların ortaya koydukları argümanlarla bir neticeye ulaşmaya çalıştıkları görülmektedir. Kabaca ortaya iki sonuç çıkmaktadır: Misgernijâd'a göre söz konusu şerh Muhammed Pârsâ'nın, Herevî'ye göre ise Seyyid Ali Hemedânî'nindir. Yukarıda her iki görüş sahiplerinin sunduğu delillere ve değerlendirmelere yer verildiği için tekrara düşmemek gayesiyle yeniden temas edilmeyecektir. Buna göre anlatılan tüm veriler ışığında meseleyi şu şekilde hülâsa etmek mümkündür:

Şerhin mevcut yazma nüshalarının istinsah tarihine bakıldığında Muhammed Pârsâ'ya nisbet edilen bunların en eskisi (823) olduğu görülmektedir. Nüshaların ferâğ kayıtları ve/veya zahriyelerindeki müellif isimlerine bakıldığında her iki sūfiye nisbet edilen nüshalarda bu adları görmek mümkündür. Yeni tesbit ettiğimiz Çankırı nüshasında ferâğ kaydının bulunmaması ve son sayfasındaki şerhin de farklı olması dikkat çekici bir durum olsa da meselenin seyrini değiştirecek boyutta değildir.

Hemedânî'nin Pârsâ'dan önce yaşamış olması, ona ait bazı küçük risâlelerin bu tartışmalı şerhin mukaddimesiyle benzeşmesi, bazı nüshaların (Şehîd Ali Paşa) başlangıç varaklarının ön yüzünde eserin isminin (*Hallü'l-fusûs*) açıkça geçmesi ve bu isimdeki bir eserin hem biyografik hem de bibliyografik kaynaklarda sadece Hemedânî'ye nisbet edilmesi (ancak Kâtib Çelebi, herhangi bir eser isminden bahsetmeksizin Hemedânî'nin adını *Fusûs* şârihleri arasında zikretmektedir. Bk. Kâtib Çelebi, 1941, s. 1262), buna mukabil mezkûr şerhin Pârsâ'ya nisbetle herhangi bir kaynakta geçmemesi eserin Hemedânî'ye isnadını güçlendiren faktörler arasında yer almaktadır (İbrahimoglu, 2023a, s. 274-275).

Bahsi geçen şerhin tahkikinin bir doktora çalışmasına konu yapılması, her iki müellife nisbetle mevcut el yazması nüshalar içerisindeki en eskisinin Muhammed Pârsâ'ya isnat edilmesi, *Hallü'l-Fusûs* adlı eserin gerek muhtasar nüshalarının bulunması gerekse bu isimdeki eserin niteliğinin (nasıl bir kitap olduğu) kaynaklarda açıkça belirtilmemiş olması, Hemedânî'nin hayatı ve eserlerini araştıran Muhammed Riyâz'ın söz konusu eseri *Fusûs*'un tam bir şerhi değil de küçük bir risâle olarak takdim etmesi ve bunun da bu hâliyle basılmış olması gibi hususlar da tartışma konusu olan eserin Pârsâ'ya nisbetini güçlendiren etmenlerdendir. Keza Hemedânî'nin eserleri genel olarak incelendiğinde kahir ekseriyetinin aşağı yukarı sekiz on varaklık bir hacme sahip olması (Arslan, 2017, s. 125-162; Riyâz, 1370, s. 93-205) şerhin Hemedânî'ye değil Pârsâ'ya aidiyetini teyit eder mahiyettedir. Ayrıca Muhammed Pârsâ'nın İbnü'l-Arabî'nin eserlerine ve fikirlerine âşina olması, düşüncelerini benimsemesi ve kitaplarında onun görüşlerine sıkça yer vermesi mezkûr şerhin -Hemedânî'den daha fazla- ona ait olabileceğine dair kanaatleri destekleyen diğer hususlardır (İbrahimoglu, 2023a, s. 274). Yanı sıra tartışmaya katkı sunanlardan biri olarak Hamid Algar da bizzat metinde Pârsâ'nın bunun müellifi olmadığını gösteren hiçbir delilin bulunmadığını ve şerhin üslûbunun Pârsâ'nın Farsça

kaleme alınmış diğer yazılarındaki üslûbuyla açık bir benzerlik arz ettiğini belirtmektedir (Algar, 1991, s. 8). Yukarıda temas edilen noktaları destekleyen bir diğer husus ise Ahmed Münzevî'nin hazırladığı Pakistan yazma eserler kataloğunda geçmektedir. Münzevî, bu eserinde mezkûr şerhi Muhammed Pârsâ'ya nisbet ederek kaydetmektedir. (Münzevî, 1363, s. 1738).

Bununla birlikte İbnü'l-Arabî'ye özel bir muhabbeti olan Muhammed Pârsâ, onun eserlerinden istifade etmiş olsa da kitaplarında ne onun ismini ne de eserlerini -birek kez hariç (Pârsâ, 1381, s. 684; 1970, s. 365)- zikretmiştir. Bunun yerine بعض كبراء العارفين (bazı büyük ârifler) gibi birtakım genel ifadeler kullanmıştır (Bâharzî, 1371, s. 94-95; Câmî, 1373, s. 547; İbrahimoğlu, 2023b, s. 115-116; 2023a, 372). Bu durumun nedeni, Celîl Misgernijâd'ın da belirttiği üzere, dönemin siyasî ve dinî ortamının buna müsait olmamasıdır. Yani Pârsâ'nun yaşadığı devirde İbnü'l-Arabî takipçilerinin hem devlet yöneticileri hem de ulemâ ve meşâyih tarafından sert bir muhalefetle karşılaşmaları, onu böyle tedbirli davranmaya itmiş olmalıdır. Haddizatında bu yöndeki bir kanaati daha öncesinde Hamid Algar'ın ortaya koyduğu anlaşılmaktadır (Algar, 1991, s. 5). Dolayısıyla yaşadığı devirde itibarlı bir konumda bulunan Pârsâ'nun kaleme aldığı *Fusûs* şerhinde kendi ismini açıkça yazmamış olması anlaşılabilir bir durumdur. Diğer bir ifadeyle genelde eserlerinin hemen girişinde kendi ismini zikreden Muhammed Pârsâ bu eserde ismini açıkça yazmamıştır. Muhtemelen ömrünün sonlarına doğru tamamladığı bu şerhin müsveddesine biraz önce bahsettiğimiz gerekçelerle ismini kaydetmemiştir. Vefatından sonra temize çekilince ismi eserin sonuna yazılmıştır. Nitekim şerhin en eski nüshası Muhammed Pârsâ'nun vefatından on ay sonraki bir tarihi taşımaktadır.

Muhammed Riyâz'ın belirttiği gibi eğer *Hallü'l-Fusûs* Hemedânî'ye ait küçük bir risâleyse o zaman münakaşası yapılan bu şerh de Muhammed Pârsâ'ya aittir. Bu durumda risâle ile şerhin mukaddimesinin benzerliği meselesi ortaya çıkar ki bunu şöyle izah etmek mümkündür: Maksadın hâsıl olması ve meramın tam olarak ifade edilmesi gayesiyle bu risâle ya bizzat Hâce Pârsâ'nun eliyle ya da sonraki dönemlerde bir başkası tarafından herhangi bir izaha ihtiyaç duyulmadan olduğu gibi eserin baş tarafına ilave edilmiştir. Zira bu şekildeki alıntıların eskiden beri bir problem teşkil etmediği ve bu türden iktibasların çoğu kere kaynak belirtmeden sıklıkla yapıldığı bilinen bir husustur. Nitekim bazı eserleri veya onların bölümlerini kendi eserlerinde nakletme âdeti bulunan Muhammed Pârsâ'nun bâhusus *Tahkîkât* (*Tuhfetü's-sâlikîn*) isimli eserinde İmâm Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'*sından yaptığı uzun alıntılar mevcuttur (örnek için bk. Pârsâ, 1970, s. 189-192, 224-234, 235-246, 274-277; krş. Gazzâlî, 2005, s. 1771-1777, 1625-1655, 1488-1540, 1694-1701). Keza onun *Faslü'l-hitâb*'ındaki zaman ve mekân ile ilgili hususları Tâceddîn Üşnüvî (Üşnühi) olarak tanınan Şeyh Ebû Muhammed Mahmûd b. Hudâdâd b. Yûsuf'un (6-7./12-13. yy.) *Gâyetü'l-İmkân fî dirâyeti'z-zemân ve'l-mekân* adlı eserinden hem de müellifini belirtmeksizin istifade ederek yazdığı ve bu kısmın da müstakil bir risâle şeklinde ona nisbet edilerek istinsah edildiği bilinmektedir (İbrahimoğlu, 2022b, s. 1134). Benzer durumun örneklerini İslam tarihinde sıklıkla görmek mümkündür. Meselâ Hâricî-İbâdî tefsirlerden kabul edilen Hûd b. Muhakkem el-Hüvvârî'nin (ö. 280/893 civarı) tefsirinin -birkaç küçük ilave ve çıkarmaların dışında- tamamen Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) tefsirinden alıntı olduğu, eseri tahkik eden kişi tarafından tesbit edilmiştir (Şerîfî, 1990, s. 21-25; ayrıca bk. İbrahimoğlu, 2022a, s. 47-53).

Elbette ki bunun aksi de mümkündür. Yani *Hallü'l-Fusûs* tam bir şerh olup Hemedânî'ye aittir. Şerhin mukaddimesiyle benzerlik teşkil eden *Vücûdiyye* gibi diğer küçük risâleler

de ya yine Hemedânî ya da sonraki dönemde bir başkası tarafından söz konusu eserin mukaddimesinden alınarak küçük bir risâle hâlinde yazılmış ve ilerleyen zamanlarda da bu, ayrı bir eser zannedilerek tekrar tekrar istinsah edilip çoğaltılmıştır.

Sonuç

İbnü'l-Arabî tarafından Arapça kaleme alınan ve birçok dile çevrilen *Fusûsu'l-hikem*, Arapça, Farsça ve Türkçe gibi dillerde şerh edilmiştir. Farsça olarak yazılan şerhlerden biri Muhammed Pârsâ'ya nisbet edilmiş ve Celil Misgernijâd tarafından İran'da tahkik edilip basılmıştır. Şerh ayrıca Seyyid Ali Hemedânî'ye de nisbet edilmiş, böylece eserin aidiyeti tartışma konusu olmuştur.

Fusûs'un bu Farsça şerhi, ilk şârih olan Müeyyidüddîn Cendî'nin şerhi esas alınarak yazılmıştır. Aynı şekilde Abdürrezzâk Kâşânî ve talebesi Dâvûd Kayserî gibi diğer müteber ilk dönem şerhleri de dikkate alınmıştır. Meseleler, gereğinden fazla uzatılmadan ve tekrara düşülmeden vecîz bir şekilde şerh edilmiştir. Şerhin mukaddimesinde vahdet-i vücûd düşünce sistemini oluşturan anahtar kavramlar açıklanmıştır. Şerhte yeri geldikçe İbnü'l-Arabî'nin *Fusûs*'ta *Fütûhât-ı Mekkiyye*'ye yaptığı göndermelerin (atıf) bâb ve fasılları belirtilerek ilgilenenler oraya yönlendirilmiştir.

Çalışmaya konu olan şerhin Muhammed Pârsâ'ya aidiyetine itiraz eden ve Seyyid Ali Hemedânî'ye nisbetine dair argümanlar ortaya koyan kişi Necîb Mâyil Herevî'dir. Aslında Herevî, başlangıçta söz konusu şerhin Pârsâ'ya ait olduğu kanaatindedir. Ancak yaptığı araştırmalar neticesinde bu fikrinden vazgeçmiş ve şerhin Hemedânî'ye ait olduğunu ileri sürmüştür. Buna mukabil mezkûr şerhi tahkik edip yayımlayan Celil Misgernijâd da Herevî'nin iddialarına itiraz etmiş ve bunlara cevap mahiyetinde bir makale kaleme almıştır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki Celil Misgernijâd'ın Herevî'ye itirazları ve cevapları meseleyi vuzuha kavuşturma noktasında yeterli değildir. Ayrıca her iki araştırmacının da Türkiye'deki nüshaları yeterince incelemediğini ve bazılarında haberdar olmadığını belirtmeliyiz. Öte yandan biz de bu konuda yaptığımız araştırma neticesinde söz konusu şerhin yeni bir nüshasını tesbit etmiş bulunmaktayız. Netice itibariyle bahsi geçen şerhin Türkiye kütüphanelerinde Muhammed Pârsâ'ya nisbetle iki, Hemedânî'ye de iki olmak üzere toplam dört nüshanın kayıtlı bulunduğunu ifade edebiliriz.

Muhammed Pârsâ'nın İbnü'l-Arabî'ye daha fazla muhabbet beslemesi ve onun fikirlerine daha çok vâkif olup eserlerinde bunlara yer vermesi, şerhin Pârsâ'ya nisbetle daha fazla el yazması nüshasına sahip olması, aralarındaki en eskisi olup Şevval 823/Kasım 1420 tarihini taşıyan Vatikan nüshasının Pârsâ'ya nisbetle kayıtlı bulunması, bu en kadîm nüsha esas alınarak eserin tahkik edilmesi, şerhin üslubunun Pârsâ'nın diğer eserlerindeki üslubuyla benzerlik arz etmesi, Hemedânî'ye ait *Hallü'l-Fusûs* adlı eserin gerek muhtasar nüshalarının bulunması gerekse Muhammed Riyâz'ın bu eseri *Fusûs*'un tam bir şerhi değil de küçük bir risâle olarak takdim etmesi ve eserin bu hâliyle basılmış olması, konuyla ilgili görüş belirten araştırmacıların çoğunluğunun şerhin Pârsâ'ya isnadını desteklemesi gibi hususlar bahsi geçen şerhin Pârsâ'ya aidiyetini gösterir.

Buna mukabil Pârsâ'dan önce yaşayan Hemedânî'ye ait bazı küçük risâlelerin bu tartışmalı şerhin mukaddimesiyle benzeşmesi, kaynaklarda sadece Hemedânî'ye nisbet edilen ve tartışma konusu şerhle aynı olduğu söylenen *Hallü'l-fusûs* adlı eserin isminin şerhe ait bazı el yazması nüshaların başlangıç varaklarının ön yüzünde geçiyor olması,

kimi kaynaklarda söz konusu şerhin Pârsâ'ya değil de Hemedânî'ye nisbetle geçmesi gibi hususlar da eserin Hemedânî'ye isnadını destekler.

Biz de bütün bu verilerden hareketle tartışma konusu olan şerhin Muhammed Pârsâ'ya ait olduğu görüşünü tercih ediyoruz. Zira ilmî çerçevede tartışılarak ortaya konan iki görüşten ilkinin delilleri yani bahsi geçen şerhin Pârsâ'ya nisbetini gösteren argümanlar daha ikna edici görünmektedir. Elbette kabul ettiğimiz görüşü ortaya çıkacak yeni veriler ışığında değiştirebileceğimizi bilimselliğin bir gereği olarak peşinen belirtmek istiyoruz. Bunun için de yeni çalışmalara ve araştırmalara ihtiyaç olduğu aşîkârdır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Ithenticate
Etik Bildirim	itobiad@itobiad.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Ithenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	itobiad@itobiad.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

- Acer, A. (2019). *İbnü'l-Arabî Takipçisi Olarak Abdurrahman Câmî ve Şerhu Fusûsi'l-Hikem'i: Tahkik ve İnceleme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize.
- Algar, H. (1991). İlk Dönem Nakşibendî Geleneğinde İbn Arabî'nin Düşüncelerinin İzleri. çev. Sâlih Akdemir. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 1-20.
- Arslan, A. (2017). *Emîr-i Kebîr Seyyid Ali Hemedânî Hayatı, Eserleri ve Görüşleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Bâharzî, A. N. (1371). *Makâmât-ı Câmî*. thk. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: Neşr-i Ney.
- Bedahşî, N. C. (1374). *Hulâsatü'l-menâkıb: Der Menâkıb-ı Mîr Seyyid Ali Hemedânî*. thk. Seyyide Eşref Zafer. İslâmâbâd: İntişârât-ı Merkez-i Tahkîkât-ı Fârsî-yi İrân u Pâkistân.
- Câmî, N. A. (1370). *Nakdû'n-nusûs fi şerhi Nakşî'l-Fusûs*. thk. William Chittick. Tahran: Müessesesi-i Mütâlaât u Tahkîkât-ı Ferhengî.
- Câmî, N. A. (1373). *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*. thk. Mahmûd Âbidî. Tahran: İntişârât-ı İttılâât.
- Chittick, W. (1370). Mukaddime. Nûreddîn Abdurrahman Câmî, *Nakdû'n-nusûs fi şerhi Nakşî'l-Fusûs* (s. 1-94) içinde. thk. William Chittick. Tahran: Müessesesi-i Mütâlaât u Tahkîkât-ı Ferhengî.
- Cihânbağ, C. (1377). Fûsûs der Kâr-ı Fusûs: Nigâhî be Do Şerh ez Fusûsu'l-hikem-i Şeyh-i Ekber. *Âyîne-i Mîrâs*, 1(2), 50-52.
- Dirâyetî, M. (1391-1394). *Fihristgân-ı Nushahâ-yi Hattî-yi İrân (FNHI)* (Cilt 20). Tahran: Sâzmân-ı İsnâd ve Kitâbhâne-i Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân.
- Envârî, S. M. (1356). Mîr Seyyid Ali Hemedânî ve Tahlîl-i Âsâr-ı O. *Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-ı İnsânî*, 29(123), 297-363.
- Gazzâlî, E. H. M. b. M. (2005). *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru İbni Hazm.
- Gürer, D. (2004). Klâsiklerimiz/XII: "Fusûsu'l-hikem" (Muhyiddîn İbn Arabî, 560-638/1165-1240). *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 5(13), 395-442.
- Habeşî, A. M. (2004). *Câmî'ü's-şurûh ve'l-havâşî: Mu'cemun şâmil li-esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-türâsi'l-İslâmî ve beyâni şurûhihâ* (Cilt 2). Ebû Zabî: el-Mecme'ü's-Sekâfî.
- Hândmîr, G. b. H. (1380). *Habîbû's-siyer fi ahbâri efrâdi'l-beşer* (Cilt 3). nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran: İntişârât-ı Kitâbfurûşî-i Hayyâm.
- Hârizmî, T. H. b. H. (1364). *Şerh-i Fusûsu'l-hikem* (Cilt 2). thk. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ.
- Hemedânî, S. A. (901). *Hall-i Fusûsu'l-hikem*. Süleymaniye YEK, Şehîd Ali Paşa, No. 2794, vr. 508b-684a.
- Herevî, N. M. (1364). Mukaddime. Tâceddîn Hüseyin b. Hasan Hârizmî, *Şerh-i Fusûsu'l-hikem* (Cilt 1) (s. 15-42) içinde. thk. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ.

Herevî, N. M. (1366). Çehâr Nazar Pîrâmûn-i Çehâr Eser-i Mensûb be Seyyid Ali-yi Hemedânî. *Dâniş*, 3(11), 90-116.

Herevî, N. M. (1367). Mukaddime. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *Resâil-i İbn-i Arabî: Deh Risâle-i Mütercem-i Şeyh-i Ekber* (s. 9-59) içinde. çev. Hasan Geylânî v.dğr. nşr. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ.

Herevî, N. M. (1370). Nakd u Nazar Derbâre-i Çehâr Eser-i Seyyid Ali-yi Hemedânî. *Âyine-i Pijûhiş*, 2(9), 6-19.

Herevî, N. M. (1371). Ta'likât. Abdülvâsi' Nizâmî Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî* (s. 269-345) içinde. thk. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: Neşr-i Ney.

Herevî, N. M. (1377). *Şeyh Abdurrahmân Câmî*. Tahran: Tarh-ı Nov.

Hilmî, M. R. (1326). *el-Burhânü'l-ezher fi menâkibi's-Şeyhi'l-Ekber*. tsh. Mahmûd es-Semkerî el-Halebî. Kahire: Matba'atü's-Se'âde.

İbrahimoğlu, A. (2022a). *Erken Dönem Hâricî-İbâzî Tefsir Anlayışı: Hûd b. Muhakkem el-Hüvvârî Örneği*. Ankara: Fecr Yayınları.

İbrahimoğlu, A. (2022b). Muhammed Pârsâ'nın Başyapıtı Faslı'l-Hitâb. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 14(3), 1116-1143.

İbrahimoğlu, A. (2023a). *Bir Sûfî Müderris Portresi Muhammed Pârsâ*. Ankara: İlahiyat Yayınları.

İbrahimoğlu, A. (2023b). *Muhammed Pârsâ'nın Tasavvufî Görüşleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları.

İsmail Paşa, B. (1945-1947). *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Cilt 2). haz. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Kâşânî, A. (2008). *Şerhu Fusûsi'l-hikem*. thk. Abdurrahim Alkış. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Kâtib Çelebi, H. H. (1941). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Cilt 2). haz. M. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge. İstanbul: Maârif Matbaası.

Kılıç, M. E. (1996a). Fusûsu'l-Hikem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 13 (s. 230-237) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kılıç, M. E. (1996b). el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 13 (s. 251-258) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Lârî, R. A. (1396). *Tekmile-i Nefehâtü'l-üns (Şerh-i Ahvâl u Âsâr-ı Câmî)*. thk. Mahmûd Âbidî. Tahran: Merkez-i Pijûhiş-yi Mîrâs-ı Mektûb.

Lârî, R. A. (t.y.). *Hâşiye-i Nefehâtü'l-üns*. Süleymaniye YEK, Şehîd Ali Paşa. No. 1163, vr. 1b-238a.

Mehmed Tâhir, B. (1316). *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyhu'l-Ekber Muhyiddîn-i Arabî*. nşr. Tüccârzâde İbrâhîm Hilmî. İstanbul: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî-İbrâhîm Hilmî.

Mehmed Tâhir, B. (1329). *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası.

Misgernijâd, C. (1357). *Tashîh-i İntikâdî ve Şerh-i Müşkilât-ı Şerh-i Fusûsu'l-hikem-i Hâce Muhammed Pârsâ* (Doktora tezi). Tahran Üniversitesi, İran.

Misgernijâd, C. (1365). Şerh-i Fusûsu'l-hikem-i Hâce Pârsâ. *Ma'ârif*, 3(2), 83-92.

Misgernijâd, C. (1366). Mukaddime. Muhammed Pârsâ, *Şerh-i Fusûsu'l-hikem* (s. 5-56) içinde. thk. Celîl Misgernijâd. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.

Misgernijâd, C. (1370). Berresî-yi Şurûh-ı Fârsî-yi Fusûsu'l-hikem ve Te'emmül der Sıhhat-i İntisâb-ı Şurûh be Şârihîn. *Ma'ârif*, 8(2), 41-69.

Münzevî, A. (1363). *Fihrist-i Müşterek-i Nûshahâ-yı Hattî-yi Fârsî-yi Pâkistân* (Cilt 3). İslâmâbâd: İntişârât-ı Merkez-i Tahkîkât-ı Fârsî-yi İrân u Pâkistân.

Nefisî, S. (1344). *Târîh-i Nazm u Nesr der İrân ve der Zebân-ı Fârsî* (Cilt 2). Tahran: Çâphâne-i Mîhen.

Neşâyî, A. Ş. (1996). *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve*. haz. Kemal Eraslan. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Neşâhî, Â. (1396). *Fihrist-i Nushahâ-yi Hattî-yi Fârsî-yi Pâkistân (Fihrist-i 8000 Nusha-i Hattî-yi Kitâbhânehâ-yi Şahsî ve Dovletî)* (Cilt 2). Tahran: Merkez-i Pijûhişî-yi Mîrâs-ı Mektûb.

Neşâhî, Â. (2019). Pîr Muhammed Hasan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt Ek-2 (s. 396). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Orhan, K. Z. (2016). *Alâüddeve Simnânî ve Tasavvufî Görüşleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Pârsâ, M. (1366). *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*. thk. Celîl Misgernijâd. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.

Pârsâ, M. (1381). *Faslü'l-hitâb*. thk. Celîl Misgernijâd. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.

Pârsâ, M. (1970). *Tahkîkât (Tuḥfetü's-sâlikîn)*. nşr. Ali Ahmed Şâh Herevî. Delhi: Efgânî Dâru'l-Kütüb.

Pârsâ, M. (t.y.). *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*. Çankırı İl Halk Ktp., No. 348, vr. 1b-239a.

Pârsâ, M. (t.y.). *Şerh-i Fusûsu'l-hikem*. Süleymaniye YEK, Şehîd Ali Paşa, No. 1366/2, vr. 27b-70b.

Riyâz, M. (1370). *Ahvâl u Âsâr u Eş'âr-ı Mîr Seyyid 'Alî Hemedânî bâ Şeş Risâle ez Vey*. İslâmâbâd: İntişârât-ı Merkez-i Tahkîkât-ı Fârsî-yi İrân u Pâkistân.

Safî, F. A. b. H. (2536). *Reşehât-ı Aynü'l-hayât* (Cilt 1). thk. Ali Asgar Muînîyân. Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Nîkûkârî-yi Nûriyânî.

Schimmel, A. (2012). *İslâmın Mistik Boyutları*. çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Kabcacı Yayınları.

Şerîfî, B. b. S. (1990). Mukaddime. Hûd b. Muhakkem el-Hüvvârî, *Tefsîru kitâbillâhî'l-'azîz* (Cilt 1) (s. 5-44) içinde. thk. Belhâc b. Saîd Şerîfî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.

Tahrânî, Â. B. (1983). *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi'ş-Şî'a* (Cilt 7, 13). Beyrut: Dârü'l-Advâ.

Tedeyyün, M. (1367). Hâce Muhammed Pârsâ ve Şerh-i Fusûsu'l-hikem. *Neşr-i Dâniş*, 9(2), 42-47.

Yahyâ, O. İ. (1353). Mukaddime. Âmülî, Haydar, *el-Mukaddimât min Kitâbi Nassi'n-nusûs fi Şerhi Fusûsi'l-Hikem* içinde (s. 6-69). nşr. Henry Corbin ve Osman İsmâîl Yahyâ. Tahran: İstitû-i İrân u Fransa-i Pijûhişhâ-yı İlmî.

Yahyâ, O. İ. (1964). *Histoire et Classification de l'œuvre d'Ibn Arabî* (Cilt 1-2). Damas (Şam): Institut Français de Damas.